

УДК 811.161.2'373.2'373.611

ПРИХОВАНІ ЕЛЕМЕНТИ СКЛАДНИКІВ ОНОМАСІОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ

Куцак Г. М.

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті порушено проблему вмісту елементів ономасіологічної структури. Зроблено спробу за допомогою співвідношення ономасіологічної й словотвірної структур виявити приховані компоненти ономасіологічної ознаки й ономасіологічної бази; з'ясувати, у межах якої ономасіологічної категорії найчастіше трапляються внутрішні транспозиції і як це впливає на ступінь складності похідних номінативних одиниць.

Ключові слова: ономасіологічна структура, словотвірна структура, похідне слово, ономасіологічна база, ономасіологічна ознака.

Kutsak H. M. The hidden elements of the components of onomasiological structure. The article is devoted to the problem of the content of elements of the onomasiological structure. The attempt was made to reveal the hidden components of the onomasiological sign and onomasiological base and we also tried to find out onomasiological category, in which the most frequent internal transpositions occur (the transition of creators' foundations from the one onomasiological category to another within a single word-building chain of the nominative unit of several degrees of the derivability) and how it affects the degree of complexity of derivatives of nominative units by using the ratio onomasiological and word building structure. The article outlines different cases of the mutual dependence of onomasiological and word-formation structures of the derivative word, regularities and varieties of the linguistic designation of realities of objective reality. It is illustrated how both structures are related to the conceptual categories that are related to the onomasiological categories in onomasiology and grammatical classes in derivative studies because the onomasiological structure captures the relation of one reality with another and the word-formation structure represents the mechanism of the formation of words of different part-language affiliations.

It is suggested to deduce how the onomasiological direction of the nominative unit changes due to the change of the onomasiological status of the word-formative elements in one word-form of several stages of derivability. They are from the onomasiological category of objectivity to the onomasiological category of attributes. There are signs-attributes, signs of actions and processes, among which real reality interaction took place. It is suggested to deduce that complexity can reach the filling onomasiological sign and onomasiological basis not only at the level of internal transposition but also at the level of the internal form of the word, that is, what may be the semantic compression of the derivative name.

Key words: onomasiological structure, word-formative structure, derived word, onomasiological basis, onomasiological sign.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Номінування предметного, процесуального й ознакового в навколишньому світі відбувається під впливом різноманітних чинників. Створені номінативні одиниці акумулюють аксіологічні, когнітивні, граматичні та інші особливості національної мови. Проблема співвідношення реалій об'єктивної дійсності та їх репрезентантів у сучасній українській літературній мові неабияк цікавить лінгвістів. Вивчають її в різних аспектах, один із яких – теорія номінації, тобто ономасіологія. До основних ономасіологічних одиниць належить ономасіологічна структура. Вона фіксує стосунок однієї реалії дійсності до іншої. Вербальні засоби інтеріоризації поділяють на непохідні та похідні. Серед похідних одиниць наявні слова-назви й назви-конструкції. Об'єктом цього дослідження стали похідні слова-назви, що, крім ономасіологічної структури, мають словотвірну структуру, яка ілюструє механізм утворення слів різної частиномовної належності. Обидві структури – ономасіологічна й словотвірна – пов'язані між собою поняттєвими категоріями. Ми вже робили спробу вивчити співвідношення ономасіологічної й словотвірної структур у похідному слові [7]. Воно, на нашу думку, дає змогу виявити

наповнення складників ономасіологічної структури слова-назви, якнай докладніше дослідити специфіку мовного позначення елементів реальної дійсності. Із цього погляду поняття ономасіологічної структури в сучасному мовознавстві вивчене мало, отже, порушена проблема актуальна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зв'язок словотвору з ономасіологією в українському мовознавстві найґрунтовніше дослідила О. О. Селіванова. Її наукові розвідки стосуються переважно когнітивного аспекту [8; 9].

Ономасіологічну структуру (ОС) похідного слова дослідники визначили як двочленну: вона складається з ономасіологічної бази (ОБ) – виразника ономасіологічної категорії – й ономасіологічної ознаки (ОО) як семантично конкретнішого елемента, що уточнює ономасіологічну базу [11; 10]; а в деяких випадках як тричленну: до наявних у структурі ономасіологічної бази й ономасіологічної ознаки в складних словах додають ще й ономасіологічну зв'язку (ономасіологічний предикат) – «тип зв'язку, який з'єднує ознаку з реалією – належність, суміжність, уміщення тощо» [5, 17–18].

Сутність словотвірної структури слова лінгвісти розкрили як наслідок ступінчастого словотворення,

окресливши максимальну кількість ступенів її породження в сучасній українській літературній мові [1, 2, 3].

Формулювання мети і завдань статті. Мета статті – на ґрунті встановленого співвідношення ономасіологічної й словотвірної структур у похідному слові простежити особливості вмісту елементів ономасіологічної структури, а також ступеня її складності. Для досягнення цієї мети передбачене виконання таких **завдань**: за допомогою словотвірних структур слів виявити можливі внутрішні транспозиції в межах ономасіологічних структур; окреслити номінативні одиниці з різною складністю елементів ономасіологічних структур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до наявного в мовознавстві визначення ономасіологічної структури основним елементом у ній є ономасіологічна база. Вона виражає належність до певної поняттєвої, тобто ономасіологічної, категорії. Ономасіологічну базу в похідному слові вербалізує найчастіше словотвірний формант, а ономасіологічну ознаку – твірна основа (корінь) [11; 10]. Графічне зображення словотвірної структури репрезентує механізм словопородження із зазначенням частиномовної належності твірних кожного ступеня похідності слова (О – корінь, R – афіксальне утворення, 1 – дієслово, 2 – іменник, 3 – прикметник, 4 – прислівник) [2, 620].

Якщо типову ономасіологічну структуру похідної номінативної одиниці «накласти» на її словотвірну структуру, то за згорнутим записом цих двох структур можна простежити взаємозв'язок елементів реальної дійсності під час матеріалізації думки. Наприклад, для слова **буровик** («фахівець із буріння» (ВТССУМ, 68)), якому відповідає словотвірний ланцюжок *буровик* ← *буровий* ← *бурити* ← *бур* [1, 100], поєднання ономасіологічної й словотвірної структур графічно можна зобразити так: $OC (R_2R_3R_1R_2O) = OB (R_2) + OO (R_3R_1R_2O)$. За схемою видно, що аналізована ономасіологічна структура репрезентує ономасіологічну категорію предметності, на що вказує елемент словотвірної структури R_2 , ономасіологічну базу вербалізує афікс *-ик*, а ономасіологічну ознаку – твірна основа *буров-*, що складається з елементів попередньої похідності найменування – $R_3R_1R_2O$. Ці елементи засвідчують, через які граматичні класи відбулося творення назви *буровик*. У межах тієї самої похідної одиниці спостерігаємо перехід від однієї ономасіологічної категорії до іншої, взаємодію різних поняттєвих категорій під час інтеріоризації. На думку О. О. Селіванової, в ономасіологічному плані «творення нового слова – це перехід від однієї ономасіологічної категорії (мотиватора) до іншої (мотивату)» [8, 163].

З одного боку, ономасіологічна ознака в аналізованій назві уточнює ономасіологічну базу – поняттєву категорію предметності, а з другого – сама вербалізує ономасіологічну категорію ознаковості (знаків-атрибутивів) за допомогою суфікса *-ов-* у мотивувальному слові *буровий* (*буровий* ← *бурити* ← *бур*). У цій похідній одиниці ономасіологічну ознаку експлікує твірна основа *бури(ти)*. Водночас *бурити* (*бурити* ← *бур*) репрезентує ономасіоло-

гічну категорію ознаковості (знаків дій і процесів). Виразником ономасіологічної бази є словотвірний формант *-и(ти)*, ономасіологічної ознаки – корінь *бур*, який представляє ономасіологічну категорію предметності. Ономасіологічна ознака слова **буровик** ускладнена через попередні назви в словотвірному ланцюжку, які слугували мотиваторами, а саме найменування в такому разі виявляє своєрідну поняттєву (категорійну) «нестійкість».

Кожен із мотиваторів має свою внутрішню форму. Ономасіологічна ознака вербалізує не просто сукупність маркерів ономасіологічних категорій, а й акумульовані в них внутрішні форми слів. Вона стає місткішою, приховуючи в собі лексикограматичні характеристики мотивувального слова іншої ономасіологічної категорії. О. С. Кубрякова назвала похідне слово «гібридним», бо, належачи до однієї категорії, воно зберігає в собі відбиток іншої [6, 197–198]. На думку дослідниці, однослівні найменування, мотивовані іншими одиницями, завжди підлягають процесу універбації, виявляючи при цьому різний ступінь семантичної компресії. Від ступеня семантичної компресії залежить кількість «імпліцитних сем» у найменуванні, про які мовець знає чи здогадується, бо знає відповідну словотвірну модель чи відповідний лексичний зразок [4, 24]. Отже, що довшим є словотвірний ланцюжок, то складнішими є ономасіологічні ознаки (чи й ономасіологічні бази) у кожній наступній ономасіологічній структурі похідного слова.

Такий характер ономасіологічних структур властивий багатьом найменуванням кількаступеневої похідності незалежно від того, яку ономасіологічну категорію воно представляє. Ця тенденція засвідчує надзвичайно тісний зв'язок між різними реаліями об'єктивної дійсності. Наприклад, у межах ономасіологічної категорії предметності номінативна одиниця **загадковість** (абстрактний іменник до *загадковий* (ВТССУМ, 288)), яка завершує словотвірний ланцюжок *загадковість* ← *загадковий* ← *загадка* ← *загадати* ← *гадати* [1, 179], має таке графічне зображення ономасіологічної структури: $OC (R_2R_3R_1R_2O) = OB (R_2) + OO (R_3R_2R_1R_2O)$. У ній спостерігаємо ономасіологічну ознаку, ускладнену ступенем похідності й переходом твірних основ від одного граматичного класу до іншого.

У похідному слові **льотчицький** (прикметник до *льотчик* / «якого використовує льотчик, призн. для льотчиків» (ВТССУМ, 498)) – репрезентанта ономасіологічної категорії ознаковості (знаків-атрибутивів) – компоненти ономасіологічної структури менш ускладнені, бо йому передує дещо коротший словотвірний ланцюжок (*льотчицький* ← *льотчик* ← *літати* [1, 418]): $OC (R_3R_2R_1O) = OB (R_3) + OO (R_2R_1O)$. Водночас так само, як і в попередній номінативній одиниці, у цьому прикметнику закладено поступовий перехід від однієї ономасіологічної категорії до іншої.

У межах ономасіологічної категорії ознаковості (знаків дій і процесів) так звану поняттєву (категорійну) «нестійкість» виявляє також дієслово **червивіти** («ставати червивим» (ВТССУМ, 1373)):

$OC(R_1R_3R_2O) = OB(R_1) + OO(R_3R_2O)$. Йому відповідає словотвірний ланцюжок *червівити* ← *червивий* ← *черв* [1, 891]. Ономасіологічна ознака в цій номінативній одиниці ускладнена належністю мотиваторів до різних ономасіологічних категорій: ономасіологічної категорії ознаковості (знаків-атрибутивів) й ономасіологічної категорії предметності.

Деякі номінативні одиниці разом з основами-мотиваторами не виходять за межі однієї ономасіологічної категорії, виявляючи певну поняттєву (категорійну) «стійкість». Такими, наприклад, в ономасіологічній категорії предметності є слова *гірництво* («гірничча справа» (ВТССУМ, 183)), реалізоване словотвірним ланцюжком *гірництво* ← *гірник* ← *гора* [1, 209], і *гусівництво* («галузь сільського господарства, що розводить гусей для одержання м'яса і пір'я» (ВТССУМ, 202)), якому відповідає словотвірний ланцюжок *гусівництво* ← *гусівник* ← *гуси* [1, 237]. Вони мають однакові словотвірну й ономасіологічну структури: $OC(R_2R_2R_2O) = OB(R_2) + OO(R_2R_2O)$. Графічне зображення цих номінативних одиниць засвідчує ускладненість ономасіологічних ознак лише ступенем похідності. А ступінь похідності в них не значний, бо «словотвірні ланцюжки з похідних однієї частини мови коротші, ніж ті, що поєднують слова різних частин мови» [3, 621].

Незначний ступінь ускладнення властивий елементам ономасіологічних структур і таких номінативних одиниць, як *відповідати* («давати комусь відповідь на запитання, звертання тощо» (ВТССУМ, 136)), *перерозподілити* («розподілити заново, по-іншому» (ВТССУМ, 742)) тощо. Ономасіологічну структуру слова *відповідати*, реалізованого через словотвірний ланцюжок *відповідати* ← *повідати* ← *відати* [1, 134], умовно графічно можна зобразити так: $OC(R_1R_1R_1O) = OB(R_1R_1O) + OO(R_1)$. Ономасіологічна структура слова *перерозподілити*, якому відповідає словотвірний ланцюжок *перерозподілити* ← *розподілити* ← *поділити* ← *ділити* [1, 254], має такий графічний вигляд: $OC(R_1R_1R_1R_1O) =$

$OB(R_1R_1R_1O) + OO(R_1)$. Покрокове породження цих номінативних одиниць відбувалося в межах лише однієї ономасіологічної категорії – ознаковості (знаків дій і процесів). Водночас спостерігаємо, що в аналізованих найменуваннях ступенем похідності ускладнено ономасіологічну базу, а не ономасіологічну ознаку, як у попередніх прикладах.

У префіксальних утвореннях акценти в ономасіологічній структурі розставлено інакше, ніж у суфіксальних. На відміну від словотворчого суфікса, який вербалізує ономасіологічну базу, приєднуючись до основи слова й істотно змінюючи її лексичне значення, префікс переважно приєднується до цілого слова, додаючи до його лексичного значення певних відтінків. У такому разі сутність назви (отже, й ономасіологічну базу) закладено в мотивувальному слові, а префікс лише уточнює основу [10, 61], слугуючи виразником ономасіологічної ознаки.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Складність ономасіологічної структури найменування залежить від різних чинників: які елементи «приховує» ономасіологічна ознака чи ономасіологічна база, ступінь похідності й семантичної компресії номінативної одиниці, внутрішня форма слова, а також те, чи в процесі покрокового створення змінюють свою належність до ономасіологічної категорії слова-мотиватори – складники словотвірного ланцюжка.

Співвідношення ономасіологічної й словотвірної структур дає змогу переконатися не лише в тісному зв'язку позначуваного з позначальним, об'єктивної дійсності з мовним вираженням, а й у традиційній створення номінативних одиниць і поповнення словникового складу сучасної української літературної мови.

Комплексний аналіз ономасіологічної й словотвірної структур допоможе глибше вивчити сутність групування похідних одиниць в ономасіологічній категорії, а також виявити імпліцитний зв'язок між ними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. – К. : Укр. енциклопедія, 2002. – 912 с.
2. Клименко Н. Ф. Словотвірна структура слова / Н. Ф. Клименко // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.] – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 620.
3. Клименко Н. Ф. Словотвірний ланцюжок / Н. Ф. Клименко // Українська мова: енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.] – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 621.
4. Кубрякова Е. С. Об определении границ ономазиологических исследований / Е. С. Кубрякова // Проблемы ономазиологии : [науч. труды]. – Курск : Изд-во Курск. гос. пед. ин-та, 1977. – Т. 175. – С. 23–26.
5. Кубрякова Е. С. Словообразование как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики / Е. С. Кубрякова // Теоретические основы словообразования и вопросы создания сложных лексических единиц : [международ. сб. науч. трудов]. – Пятигорск : Пятигорский пединститут, 1988. – 157 с.
6. Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке : Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
7. Куцак Г. М. Співвідношення ономасіологічної й словотвірної структур у похідному слові / Г. М. Куцак // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : «Філологічні науки» (мовознавство) : [зб. наук. праць]. – № 7. – Дрогобич, 2017. – С. 94–96.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : [монография] / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фило-социологического центра, 2000. – 248 с.

9. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
10. Языковая номинация. Общие вопросы / [под ред. Б. А. Серебренникова]. – М. : Наука, 1977. – 359 с.
11. Dokulil M. Tvoření slov v češtině / Miloš Dokulil // Teorie odvozování slov. – Praha : ČSAV, 1962. – 264 s.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь : Перун, 2003. – 1440 с.